

Tadeusz Grabarczyk

Formy osadnictwa i podstawowe sposoby zdobywania pożywienia w początkach epoki żelaza

Początki epoki żelaza na ziemiach polskich sięgają VII wieku p.n.e. i są związane ze stopniowym wprowadzaniem tego surowca do podstawowego wyposażenia ("Pradzieje ziem polskich, t. I-2 1988, tabl. 9). Najpierw jako wyroby pochodzące z importu, później zaś już pozyskiwane z rud darniowych i wytwarzane na miejscu. Pierwsze znane zabytki żelazne, to głównie ozdoby kobiece stanowiące istotną część wyposażenia grobowego. Później, poczynając od V - IV w. p.n.e., pojawiają się narzędzia żelazne, w tym i mające zastosowanie w rolnictwie, jak drewniane radła zaopatrzone w żelazne radlice łopatkowe. Obok nich spotykamy sierpy wykonane z brązu lub żelaza służące do sprzętu zbóż, traw i dziko rosnących roślin. Wciąż jednak podstawowymi były narzędzia służące do ręcznej obróbki ziemi, jak motyki rogowe i drewniane (J. Ostoja - Zagórski 1982, s. 145 - 146). Tak więc pojawienie się nowego surowca w niewielkim zaledwie stopniu usprawniło dotychczasową uprawę roli.

Osadnictwo tego okresu jest słabo rozpoznane. Wynika to z większego zaangażowania archeologów w badania cmentarzysk, niewątpliwie bardziej efektownych, tak pod względem materiału, jak i pewnej łatwości interpretacyjnej. Ogólnie można stwierdzić, że w początkach epoki żelaza, kiedy na ziemiach polskich dominuje tzw. kultura pomorska, obserwujemy istnienie 2 typów osad - otwartych (nieobronnych) długotrwałych oraz krótkotrwałych, zwanych też obozowiskami.

W obrębie osad występują różne formy budownictwa. Są to najczęściej półziemianki lub ziemianki. Tam też spotyka się jamy do przechowywania zboża, piece garncarskie, bliżej nieokreślone

obiekty produkcyjne i studnie. Trudno jest zrekonstruować wygląd ówczesnego domostwa. Wydaje się, że pewne wyobrażenie dają nam nieliczne zachowane tzw. popielnice domkowe.

Próba określenia podstawowych sposobów zdobywania pożywienia wymaga przede wszystkim ustalenia warunków ekologicznych panujących w początkach epoki żelaza. Pomocna jest w tym palinologia, czyli nauka o pyłkach roślin. Ziarna pyłku znakomicie zachowują się w środowisku pozbawionym tlenu m.in. w torfie a ponadto każdy pyłek rośliny jest charakterystyczny tylko dla konkretnego gatunku. Najcenniejsze są osady pyłków powstające w niezaburzonym następstwie czasowym, jak to ma miejsce w zbiornikach wodnych i w torfowiskach. Odkryte i określone pod względem gatunkowym pyłki stanowią podstawę tzw. analizy pyłkowej i diagramu pyłkowego, wykonywanych przez palinologów (K. Faegri, J. Iversen, 1978). W głównej części diagramu podane są procentowe ilości wyróżnionych gatunków w kolejności ich sukcesyjnego następstwa - osobno drzewa i krzewy i osobno rośliny zielne. Taki podział pozwala śledzić zmiany zachodzące w składzie roślinności i warunkach siedliskowych. Interpretacja diagramów pyłkowych jest trudna i wymaga wiadomości z zakresu ekologii i geografii oraz fitosocjologii.

Piętra pyłkowe ze schyłku okresu subborealnego i początku okresu subatlantyckiego odpowiadają czasowo egzystencji kultury pomorskiej. Obserwowane maksymalne wartości świerka i olchy sugerują wyraźne zwilgotnienie klimatu (M. Hjelmroos - Ericson 1981, s.46). Stosunkowo łagodny i wilgotny klimat przyczyniał się niewątpliwie do rozwoju osadnictwa, które dość konsekwentnie trzymało się, zwłaszcza w okresie halsztackim (700 - 400 p.n.e.), dolin rzek i niecek jeziornych (J. Ostoja - Zagórski 1982, s.97 - 98). W okresie lateńskim (400 - 0) osadnictwo przesunęło się na wysoczyzny morenowe (M. Latałowa 1985, s. 272 - 278; T. Grabarczyk 1992, s. 50-51), co było spowodowane dalszym wilgotnieniem klimatu i podniesieniem poziomu wód (wysokie wartości świerka). Obszary morenowe pokryte jałowymi glebami bielcowymi oparowały przede wszystkim sosna i brzoza zaś rośliny

zielne były reprezentowane przez babkę wąskolistną, szczaw i jałowiec, będące wskaźnikami prowadzonych wówczas wypasów (K.E. Behre 1981, s. 225 - 245). Należy sądzić, że obok prowadzonych wypasów na łąkach i pastwiskach używane były także tereny śródlądne. Chów zwierząt był - jak się wydaje - podstawą utrzymania. Na podstawie odkrytych materiałów kostnych z osad kultury pomorskiej zdecydowanie pierwsze miejsce zajmuje bydło, tuż za nim plasuje się trzoda chlewna i dalej owca/koza oraz koń.

Obok osad istniały zapewne niewielkie poletka, jak np, gm. Czersk, woj. bydgoskie, gdzie prawdopodobnie odkryte pod kurhanami późniejszej kultury wielbarskiej (I - III w. n.e.) ślady orki są związane z działalnością grupy społecznej z pobliskiej osady kultury pomorskiej (J. Kmiecński 1968, s. 73 - 76). Znane są inne przesłanki istnienia rolnictwa - są nimi kamienie żarnowe używane do budowy grobów skrzynkowych oraz odciski ziaren zbóż na dnach naczyń. Dzięki tym ostatnim danym wiemy, że uprawiano jęczmień jednorzędowy (*Hordeum polystichum*), przenieć orkisz (*Triticum spelta*) i proso (*Panicum*). Wciąż nierozstrzygnięty jest problem występowania zbóż w spektrach pyłkowych tego okresu. Cytowana już M. Hjelmroos - Ericsson uważa, że odkryte pszenica, jęczmień i proso mogły pochodzić z upraw, natomiast niewielkie ilości żyta zwyczajnego (*Secale cereale*) stanowiły bądź to domieszkę w uprawach innych zbóż, bądź też mogły pochodzić z dalekiego transportu (1981, s. 47). Nieliczne są pozostałości w spektrach pyłkowych roślin strączkowych jak bób (*Vicia faba*), soczewica (*Lens culinaris*) i groch (*Pisum sativum*) oraz roślin oleistych, jak len (*Linum*). Występowanie obok siebie zbóż i roślin ogrodowych przemawia za równoległym stosowaniem różnych systemów agrotechnicznych, a więc zarówno wypaleniskowego, obróbki ziemi za pomocą różnego rodzaju prymitywnych radeł drewnianych, jak i ręcznych upraw typu ogrodowego (S. Kurantowski 1966, s. 92, 95). Wydaje się, że w początkach epoki żelaza system uprawy roli bazował w głównej mierze na technice żarowej, w której możemy wyróżnić dwie podstawowe formy. Pierwsza z nich charakteryzowała się wypalaniem dziewiczego lasu i następnie porzucaniem

ziemi po jej wyjałowieniu, drugą natomiast stanowiła gospodarka przemienno - odłogowa, uprawiana w ściśle określonym cyklu rotacyjnym, którego tempo musiało być uzależnione zarówno od zdolności regeneracyjnej gleby, jak również od sytuacji demograficznej w danym regionie kultury pomorskiej.

Zdobycie odpowiednich terenów na pole lub ogród wymagało pozyskania stosunkowo szerokich przestrzeni leśnych przez wypalenie lasu i dokładne oczyszczenie z pni i korzeni za pomocą siekier kamiennych, brązowych i żelaznych. Przygotowane pola użytkowano z reguły dłużej niż jeden sezon, co wymagało stosowania szeregu zabiegów agrotechnicznych, głównie jednak dokładnego spulchniania ziemi. Dokonywano tego za pomocą zarówno wspomnianych już radeł, jak i całego zestawu narzędzi ręcznych, a więc różnego rodzaju motyk i łopat.

U schyłku istnienia kultury pomorskiej jest wyraźnie dostrzegalny w diagramach pyłkowych wzrost udziału drzew liściastych (olchy, dębu i jesionu). Należy to wiązać z procesem regeneracji lasu związanej z osłabieniem osadnictwa, ale również z postępującym ociepleniem klimatycznym (obecność pyłków bluszczu) po dość gwałtownym ochłodzeniu ok. 500 p.n.e. (K. Godłowski 1983, s. 286). Wydaje się, że ludność kultury pomorskiej nie opuściła w całości swoich siedzib. Przemawia za tym obecność w diagramach pyłkowych tzw. roślin synantropijnych, które zwykle towarzyszą działalności ludzkiej (trawy, bylice, szczawie, babka lancetowata i zboża).

Te skąpe z konieczności źródła pozwalają przypuszczać, że w zakresie form gospodarowania w dalszym ciągu podstawą była hodowla, prawdopodobnie z marginalnie stosowaną uprawą roli i wciąż znacznym udziałem zbieractwa (przede wszystkim głogu i grzybów) i rybołówstwa poświadczanego nielicznymi przybarami rybackimi w postaci haczyków wędek wykonanych z brązu czy kościanych kolców rybackich oraz materiałami ichtiologicznymi znajdowanymi w obrębie osad. Te ostatnie pozwalają na stwierdzenie, że łowiono najczęściej cęte, jesiotra, leszcza i sandacza (J. Filuk 1968). Pożywienie uzupełniano łowiectwem, którego

ślady widoczne są w obrębie osad w postaci licznych znalezisk kostnych. Na tej podstawie można stwierdzić, że pierwsze miejsce zajmują zdecydowanie szczątki jelenia, sarny, dzika, tura i łosia.

Przedstawione tutaj dane, szczególnie w odniesieniu do technik agrotechnicznych, mają często hipotetyczny charakter. Nie ulega bowiem wątpliwości, że źródła osadnicze, jakimi obecnie dysponujemy dla kultury pomorskiej, nie dają podstaw do tak daleko idących wniosków, jednak pewne wynikające z analizy panujących w tym czasie form osadniczych domagały się nieco szerszych interpretacji, które pomogą, jak sądzę, lepiej zrozumieć mechanizm przemian gospodarczych w interesującym nas okresie pradziejów. Podobnie też w maksymalnym stopniu wykorzystano źródła przyrodnicze, dzięki którym można było przedstawić zarówno zmiany klimatyczne wówczas zachodzące, jak również główne tendencje w produkcji roślinnej.

Literatura:

- 1 Behre K.H. 1981, *The interpretation of anthropogenic indicators in pollen diagrams*, "Pollen et Spores" vol. 23, No 2, s. 225 - 245.
- 2 Faegri K., Iversen J. 1978, *Podręcznik analizy pyłkowej*, Warszawa.
- 3 Filuk J. 1968, *Biologiczno - rybacka charakterystyka ichtiofauny Zalewu Wiślanego na tle badań paleoichtiologicznych, historycznych i współczesnych*, "Pomorania Antiqua" t. 2.
- 4 Godłowski K. 1983, *Człowiek a środowisko w okresie laterńskim, rzymskim i wędrówek ludów*, w: *Człowiek i środowisko w pradziejach* red. J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski, Warszawa, s. 286 - 308.
- 5 Grabarczyk T. 1992, *Rozwój osadnictwa pradziejowego w Borach Tucholskich od schyłkowego paleolitu do III w. n.e.*, Łódź.
- 6 Hjelmroos - Ericsson M. 1981, *Holocene development of Lake Wielkie Gacno area, northwestern Poland*, Lund.
- 7 Kmiecinski J. 1968, *O sposobach ustalania chronologii prahistorycznej orki w Odrach w powiecie chojnickim*, w: *Na granicach archeologii*, Łódź, s. 73 - 76.

- 8 Kurantowski S. 1966, *Przemiany techniki uprawy w czasie między epoką brązową a wczesnym średniowieczem*, "Studia z dziejów Gospodarstwa Wiejskiego", t. 8.
- 9 Latałowa M. 1985, *Warunki przyrodnicze osadnictwa prahistorycznego w okolicach Jeziora Żarnowieckiego w świetle badań paleobotanicznych*, "Archeologia Polski", t. 30, s. 261 - 286.
- 10 *Pradzieje ziem polskich* 1989, t. I - 2, Warszawa - Łódź.
- 11 Ostoja - Zagórski J. 1982, *Przemiany osadnicze, demograficzne i gospodarcze w okresie halsztackim na Pomorzu*, Wrocław.